

Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków dotyczące historycznych cmentarzy.

I. Wstęp:

Zauważyć należy, że aktualnie zagadnienie cmentarzy - zarówno tych czynnych, jak i historycznych (zamkniętych lub zlikwidowanych), związany jest coraz bardziej z opieką nad zabytkami, bowiem w miarę upływu lat wzrasta wartość historyczna całych założań cmentarzy, podobnie jak znajdujących się na ich terenie pojedynczych nagrobków. Równocześnie, obserwowane współcześnie zjawiska, związane z rozwojem gospodarki - a więc i wzrostem liczby inwestycji - jak również ze zmianami klimatu, które pośrednio wpływają na stan zachowania zabytków, coraz częściej stanowią wyzwanie także dla służb konserwatorskich. Część obiektów z rzeszonej grupy tematycznej obiektów jest już objęta ochroną prawną lub włączona do ewidencji zabytków i podlega kompetencjom organów konserwatorskich, których zadaniem jest ochrona historycznych zasobów dziedzictwa w całym ich materialnym i niematerialnym spektrum wartości.

II. Cmentarze historyczne i ich znaczenie

Cmentarze posiadają szczególny walor dziedzictwa materialnego i niematerialnego. Stanowią upamiętnienie osób i ich losów. Są opowieścią o wydarzeniach, a także zapisem przemian zachodzących w sztuce sepulkralnej, jak też stanowią enklawy różnorodności flory.

Historyczny cmentarz jest ponadto nośnikiem wierzeń i tradycji związanych z symboliką roślin, celowo wprowadzanych na miejsca pochówku. Katalogi stosowanych w przeszłości gatunków roślinności różnią się między sobą w poszczególnych regionach kraju, nadając cmentarzom indywidualne formy. Obecnie cmentarze stanowią istotny składnik krajobrazu zarówno na obszarach zurbanizowanych, jak i w krajobrazie otwartym, pełniąc niejednokrotnie funkcje parkowe.

1. Ocena planowanych działań:

Dążąc do zapewnienia jak najlepszej ochrony omawianej grupy tematycznej obiektów, należy brać pod uwagę całość zagadnień i wartości odnoszących się do dziedzictwa materialnego, niematerialnego, czy też kwestii krajobrazowo-przyrodniczej związanych z wartościami zabytkowymi. **Elementy te powinno się traktować jako równorzędne.**

2. Elementami na które trzeba zwrócić uwagę w działaniach konserwatorskich są:

- a) ogrodzenie, wejście lub inny sposób oznaczenia terenu, na którym znajdują się pochówki (np. zieleń, jak pojedyncze drzewo lub ich grupa, krzyż, obelisk itd.);
- b) kościół lub kaplica cmentarna, ewentualnie kostnica (jeśli znajduje się na cmentarzu, lokowana przeważnie na uboczu);
- c) zróżnicowane formy grobów, tj.: mogiły (w formie przymy ziemi z elementem pionowym np. krzyżem), nagrobki (na ogół kamienne lub z betonu, lastryka czy z cegły, wykonane w licznych formach, takich jak krzyż, kolumna, także z kamiennym obramieniem wypełnionym ziemią), grobowce (w formie kaplic zazwyczaj kamiennie-ceglanych) oraz płyty epitafijne osadzone na cmentarnym murze lub na ścianach świątyni, stanowiące pozostałości po nieistniejących już pochówkach;
- d) materiał - przeważnie lokalny (kamień, cegła, drewno, żelazo, czy żeliwo), stanowiący odzwierciedlenie panującej na danym terenie i w danym czasie mody lub stylu. Przypomnieć trzeba, że materiał na historycznych cmentarzach współpracuje z otoczeniem np. wchłania i oddaje wilgoć
- e) zieleń, którą wprowadzano z przyczyn praktycznych, bowiem drzewa tworzyły bufor klimatyczny, chroniący miejsce przed ulewnymi deszczami, słońcem i wiatrem.

Ponadto, zarówno drzewa (przeważanie lipy, dęby, graby, odmiany płaczące), jak i nasadzenia (niezapominajki, barwinek, konwalie czy rośliny zimozielone jak bluszcz) nosły całą złożoność symboli i znaczeń. Ponadto starodrzew często wyznacza historyczne granice cmentarza oraz podkreśla przebieg alei, kwater.;

- f) kontekst krajobrazowy i skala obiektu – wskazuje zależności sposobu ufundowania cmentarza, czy miejsca pochówku od jego otoczenia i relacji widokowych. W praktyce mamy do czynienia zarówno z rozległymi założeniami przestrzennymi, jak i z mniejszymi jednostkami (np. cmentarze przykościelne), pojedynczymi mogiłami w krajobrazie otwartym, czy też projektowanymi w specjalnie wybranej lokalizacji (i szczególnych powiązaniach widokowych) cmentarzami wojennymi;
- g) układ przestrzenny cmentarza – trzeba pamiętać, że powstał albo na skutek planowanej, przemyślanej kompozycji, albo stopniowego rozwoju i przekształceń. Został on wyznaczony poprzez podział terenu drogami, kwaterami i aranżację poszczególnych jednostek składowych (swobodną, lub uporządkowaną). Powszechną praktyką był podział terenu w oparciu o krzyżujące się aleje główne z centralną kaplicą lub sytuowanie grobów przy drodze obiegającej kościół.

3. Przy prowadzeniu działań z zakresu nadzoru konserwatorskiego, o którym mowa w rozdziale IV u.o.z.o.z, należy zwrócić uwagę na poniżej wymienione **zagrożenia, które mogą wpływać na uszczuplenie wartości oraz pogorszenie stanu zachowania zabytków:**

- a) przegęszczenie pochówków i niedobór miejsc grzebalnych;
- b) nasilający się w ostatnich latach zanik zieleni;
- c) brak opieki (zarówno nad pojedynczymi artefaktami, jak i całymi zespołami);
- d) odpowiedni dobór materiałów przy wymianie lub budowie nowych (np. zastępowanie piaskowcowych elementów granitowymi). Chęć szczególnego uhonorowania zmarłych oraz usprawnienia utrzymania grobu prowadzi do wymiany historycznej substancji. Tradycyjnie stosowane, lokalne materiały, zastępowane są zunifikowanymi pod względem formy nagrobkami z polerowanych kamieni o budowie krystalicznej – i co również nie bez znaczenia – jednolitej barwie;
- e) różnorodność powierzchni nagrobków. Ograniczenie przestrzeni między grobami prowadzi do utrudnienia przejścia, a także zaniku zieleni. Tym samym za dobrą praktykę należy uznać wprowadzanie przez zarządców cmentarzy regulacji dotyczących powierzchni zajmowanej przez nowe nagrobki;
- f) wymiana rosnących na cmentarzu gatunków roślin – duże drzewa liściaste zastępowane są niewielkimi gatunkami iglastymi. Prowadzi to do zafałszowania zamierzonej i utrwalanej w czasie formy oraz zaburzenia przekazu wartości niematerialnych. Na marginesie zauważyć należy, że intensywna wymiana różnych gatunków może doprowadzić do sukcesji gatunków obcych, groźnych dla lokalnej flory i fauny, a co za tym idzie do zaburzenia układu cmentarza;
- g) usuwanie zieleni (drzewa, krzewy, pnącza, byliny). Duże, stare drzewa liściaste pozbawiane są konarów lub celowo uszkodzane, co prowadzi do ich zamierania. Zdarza się, że usuwane są drzewa, dla których uzyskano opinię, że są chore, tymczasem zamiast podjąć wysiłek ich leczenia, kierowany jest wniosek o pozwolenie na wycinkę. Wynika to również z ograniczenia wydatków na pielęgnację zieleni cmentarnej czy sprzątanie liści oraz obawy przed uszkodzeniem grobów przez spadające gałęzie lub niekontrolowany, nadmierny rozrost bryły korzeniowej (roszczenia odszkodowawcze wobec zarządcy miejsca). Wymienione procesy prowadzą do negatywnego zjawiska, którym jest stopniowa zamiana wcześniej zielonych przestrzeni w zwirowo-granitowe pustynie; współczesne nagrobki składają się przeważnie z płasko ułożonej płyty i steli nie przewidują miejsca dla nasadzeń mniejszych roślin;
- h) swobodne przekształcanie układu przestrzennego (np. zanik alejek) lub pojedynczych grobów;
- i) brak ochrony krajobrazowej oraz przesłanianie powiązań widokowych terenu cmentarza;

- j) zjawisko stopniowej degradacji substancji oraz niekontrolowanej ekspansji zieleni – dotyczy to głównie cmentarzy zamkniętych, gdzie dysponent miejsca często jest nieokreślony (zanik lokalnych wspólnot religijnych np. ewangelickich czy menonickich).

Zaznaczyć trzeba, że wymienione powyżej zjawiska prowadzą do zubożenia krajobrazu cmentarnego. W konsekwencji z krajobrazu Polski znikają enklawy, niejednokrotnie o charakterze rezerwatowym dla historycznych gatunków roślin, tworzących naturalne otoczenie nagrobków oraz układ i kompozycję cmentarza. Nie mniej istotny jest też aspekt niematerialny – zerwania wielusetletniej tradycji kulturowej. Tym samym historyczne założenie cmentarne (bez względu na wielkość) powinno być rozpatrywane pod względem formalnym w kontekście wzajemnych relacji tworzących je składowych. Należy brać pod uwagę fakt, że działania o większej skali mogą mieć wpływ na mniejsze komponenty (np. zmiana nawierzchni alejek) i przeciwnie – prace przy pojedynczym obiekcie (np. wycinka drzewa) mogą znacząco oddziaływać na inne składowe i na całość założenia cmentarnego.

Wobec negatywnych zjawisk dotyczących cmentarzy historycznych i innych miejsc pochówków, jak również w trosce o zachowanie materialnej i niematerialnej spuścizny poprzednich pokoleń, służby konserwatorskie powinny podejmować wszelkie możliwe działania zmierzające do ich właściwego zachowania. Zostało to podkreślone w powyżej przytoczonych wytycznych z 18 października 2016 r.

- 4. Za kwestie niezbędne dla sprawowania skutecznej ochrony nad zabytkowymi cmentarzami należy wskazać:
  - a) dokumentowanie tj. podejmowanie działań zmierzających do inwentaryzowania i ewidencjonowania istniejącego zasobu. Jest to często możliwe w oparciu o współpracę z dysponentem obiektu, właścicielem czy zarządcą miejsca, a także z lokalną społecznością czy jednostką samorządu terytorialnego. Za dobrą praktykę należy uznać wykonanie całościowej inwentaryzacji zasobu oraz przygotowanie projektu konserwatorskiego z uwzględnieniem zarządzania całym obszarem cmentarza w kontekście bezpośredniego otoczenia, opieki nad zielenią oraz rekultywacji terenu;
  - b) zapewnienie ochrony poprzez stosowne zapisy w projektach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Dotyczy to również historycznie wykształconego otoczenia, w tym historycznie cennych powiązań widokowych założenia cmentarnego z jego otoczeniem. W uzasadnionych przypadkach warto zwrócić uwagę na potrzebę zapewnienia rezerwy dodatkowego terenu na ewentualne powiększanie założenia cmentarnego, a także podkreślić celowość kształtowania formy tej rozbudowy w powiązaniu z istniejącym, historycznym założeniem;
  - c) w uzasadnionych przypadkach włączanie ich do wojewódzkiej ewidencji zabytków lub obejmowanie ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków historycznych zespołów cmentarnych (w przypadku gdy cmentarz jako założenie spełnia definicję zabytku) lub pojedynczych obiektów zlokalizowanych na terenie cmentarza (np. nagrobki, grobowce, kapliczki);
  - d) w przypadku planowanych robót budowlanych lub prac konserwatorskich zaleca się dążenie do zachowania historycznych materiałów z uwzględnieniem faktu, że podlegają one degradacji, która jest procesem naturalnym i akceptowalnym. Wymiana substancji zabytkowej na współczesną powinna być, jeśli tylko jest to możliwe, dokonywana zgodnie z pierwowzorem;
  - e) ochronę zieleni oraz – w przypadku uzasadnionej wycinki – wprowadzanie nowych, odpowiednio dobranych gatunkowo nasadzeń;
  - f) jeżeli to jest możliwe, zachęcam, aby przy analizie i opiniowaniu planowanych inwestycji, a także przy wydawaniu pozwoleń konserwatorskich w trybie art. 36 ust. 1 u.o.z.o.z., jako jeden z warunków realizacji planowanych działań przy zabytku objętym ochroną prawną, rozważyć zapisy niedopuszczające wprowadzania opasek żwirowych wokół grobu oraz wypełnień żwirowych w grobach ziemnych z opaską kamienną. Zamiast grysu kamiennego zalecane jest wprowadzanie ziemi i nasadzeń roślin. Ponadto wskazane jest ograniczenie stosowania izolacji pionowych (tylko

do przypadków, gdy eliminacja przyczyn zawilgocenia nie jest możliwa i wyłącznie do dużych struktur, tj. kaplic cmentarnych, grobowców). W innych przypadkach rozwiązanie to jest zbędne, a dla substancji budowlanej może być szkodliwe (zatrzymanie wilgoci w strukturze);

- g) w zakresie prac budowlanych i nowych inwestycji dotyczących wykonania nowych nawierzchni pamiętać trzeba o właściwym odprowadzaniu wody opadowej, aby nie doprowadzić do negatywnych zaburzeń stosunków wodnych;
- h) działania edukacyjne, w tym wsparcie zarządców cmentarzy poprzez uświadomienie znaczenia składowych miejsca, wsparcie merytoryczne w zakresie właściwej opieki zarówno w odniesieniu do układu ogólnego, pojedynczych grobów, jak i zieleni. Podkreślanie waloru historycznego cmentarzy oraz konieczności właściwego upamiętnienia i poszanowania osoby zmarłej¹.

III. Opieka

Biorąc pod uwagę powyższe zalecenia, przypomnieć i jeszcze raz podkreślić należy fakt, że obszary cmentarzy (w tym historycznych) wymagają systematycznego podejmowania działań w ramach bieżącego utrzymania i pielęgnacji, gwarantującego zachowanie substancji zabytkowej i rezultatów dotychczas zrealizowanych prac. Równocześnie rozszerzanie wojewódzkiej ewidencji zabytków o kolejne obiekty (posiadające wartości zabytkowe), jak i w przypadku stwierdzenia zasadności objęcia ich wpisem do rejestru zalecam możliwe szybkie podjęcie działań w tym zakresie. W mojej ocenie jest to istotne dla zapewnienia odpowiedniej opieki nad historycznymi grobami i cmentarzami.

---

¹ Art. 7 ust. 1 pkt 5 ustawy o cmentarzach oraz instrukcja Komisji Episkopatu ds. Sztuki Kościelnej z 1987 w której wskazano, że należy zadbać o zachowanie cmentarzy, nagrobków zabytkowych i historycznych innych wyznań czy narodowości, by były świadectwami szacunku dla każdego człowieka, tolerancji i braterstwa. Ich zachowanie może budować porozumienie międzyludzkie i międzynarodowe oraz inspirować ochronę polskich cmentarzy poza granicami kraju. Wszelkie poczynania zmierzające do likwidacji tych obiektów należy uznać za sprzeczne ze sprawiedliwością. Rozbieranie starych, zabytkowych grobowców, wykorzystywanie ich elementów oraz detali takich jak płyty, krzyże, tablice i tym podobne do budowy nowych jest niedopuszczalne i nieetyczne.